

A Manchester College és dr. Drummond.

A Manchester College theologiai akadémia. Az angol unitáriusok 1785-ben alapították Manchesterben, honnan Yorkba, innen ismét vissza Manchesterbe, később pedig Londonba vitték, innen 1899. őszén, mint egyetemi városba, Oxfordba helyezték át.

E theologiai akadémia alapításának története érdekes világosságot vet az angol egyházi életre a XVIII. században. Akkor még ott is az uralkodó egyház vezetett, annak kezében volt a nevelés és oktatásügy, az szabta meg az irányt a nemzeti és társadalmi, az egyházi és politikai életre. Az egyedül idvezítő római katolikus egyház, mely türelmességéről nem igen volt nevezetes, rég elveszítette a talajt lábai alól, de az anglikán egyház annál szilárdabban állott. S mivel elődjének, a római kath. egyháznak lépett örökébe, ennek hagyományos szokásait, tulajdonságait igyekezett megtartani. Azt hitte, hogy kényszerítő eszközökkel még mindig oda lehet terelni az embereket, a hová ő akarja; s a lelkiismeretet és gondolatot könnyen rácsoskerítés közé lehet zárni. Nem gondolta meg, hogy minden actiónak meg van reactiója, hogy a börtön falai közt a legnagyobb a sóvárgás a szabadság után, a fogoly rázza meg leginkább béklyóit, hogy azoktól szabaduljon s az elnyomott művészi találékony észszel keresi a szabadságot.

A 18. százban nem járt kedvező idő Angliában a *nonconformistákra*, ezek közt az unitáriusokra sem. Hogy egyebet ne említsünk, a nemzet nevelésügye teljesen az anglikánok kezében volt, s a nemzet, az állam vagyonából felépült tanintézetekben, egyetemeken, különösen a vallásos nevelést illetőleg, nem volt helye a nonconformistáknak. Ezeknek, bárha hozzá is járultak adójukkal a nemzeti és vallásos nevelésügy előmozdításához, külön, saját vagyonukból kellett intézeteket alapítaniok és így övéikről s egyházi érdekeikről, hiveik neveléséről gondoskodniok.

Ily körülmény között, melyet egy író az angol egyház-történelem szégyenének nevez, alapították az angol unitáriusok nevezett *theológiai akadémiájukat*. Nem úgy, mint azt a kitagadóknak viszonzásul a nonconformisták legtöbbször tették, hogy érvényre jusson a „fogat-fogért“, vagy „szeget-szeggel“ elv, hogy t. i. ők is kizárják saját tanintézeteikből azokat, a kik nem unitáriusok, hanem alapították a valódi keresztény testvériség, a tiszta szellemi és lelkiismereti szabadság, az emberi legszebb jellemvonások érvényre juttatása mellett. Az alapítók így gondolkodtak: panaszkodunk, hogy becsületes külön nézeteink miatt ki vagyunk zárva hazánk tanintézeteiből; ily okon ne zárjunk mi ki senkit akadémiánkról. Fájdunk, hogy megtagadták tőlünk polgári jogainkat és épen ezért, még ha sohase ismernék is el, hogy mi a nemzetnek részei vagyunk, bizonyítsuk be ezt ezéljaink nemessége és nyílt magunkviselete által. Létesítsünk oly alapon egy tanintézetet, a milyenen kellene állania összes nemzeti intézményeinknek. Elég, ha máshelyeken megakasztják utjában az igazságot; a türelmetlenség elve által meggátolják az emberiség haladását, dogmákkal leláncolják a gondolat erejét és a szellem vágyódását; mi ne tegyünk megszorításokat, mi, elhagyván az osztály gondolatok szűk körét félelemmel, szeretettel lépünk az igazság Istenének színe elé s vigyünk egyedül neki hódolatot. *Szabadság a tanításban, szabadság a tanulásban* és vizsgálódásban. Ez elvet mondták ki, ezzel alapították meg az intézetet. Nem kérdezték aztán a belépő tanulóktól: mely egyház tagjának vallja magát, minő vallásos meggyőződéssel jött? Kilépése alkalmával se vonták kérdőre, nem kellett egy és más dolgokra fogadalmat tennie. Csak arra igyekeztek megtanítani: „fiacskáim szeressétek egymást“, s „keressétek az igazságot és az igazság szabadokká teszen titeket.“ Nem kérdezték a tanártól, hogy az unitárius, vagy más egyház tanait tanítja-e, hanem azt mondták: „keressed az igazságot alázatossággal, de nagy szorgalommal; hirdessed azt őszinte tiszta szeretettel, Isten iránt való félelemmel, az úr Jézus gyöngédségével és önzetlenségével, az emberek iránti tisztelettel és becsüléssel.“ Vagyis, mint dr. Barnes az intézet megnyitása alkalmával kifejezte: „templomot emeltek, melynek homlokzatára se tudományos, se theologiai irányzatát illetőleg, egyetlen emberi *nagy vezér* neve sines felírva, mert e templom tisztán az *igazságnak, a szabadságnak és vallásnak* van szentelve.“

A Manchester College 1785-ben létesítettet s kezdte meg működését. Az alapításkor kimondott elvet, a vizsgálódás és kutatás szabadságának, a nemes vallásosságnak és a tiszta szeretetnek elvét ez ideig mindig nemcsak jelszavának ismerte, hanem azoknak megfelelni is igyekezett s minden oldalról érdeklődő figyelemmel és meleg rokonszenvvel kísértetett. A tudománynak, bölesészetnek és theológiának, a már több mint száz éves élete alatt, legjelesebb képviselői foglalták el és töltötték be méltókép tanszékeit, mint Wellbeloved, Kenrick, Newman, Gaskell, Vance Smith, Russel Martineau, J. J. Tayler és dr. Martineau Jakab, a kiváló bölesész, ki csaknem egy félszázéven keresztül volt kitünő tanára és igazgatója az intézetnek. E nevek tudományos, bölesészeti, irodalmi műveltséget, nemes lelkiismeretességet és önérzetet, emelkedett vallásos érzést és kiváló jellemeket jelentenek, melyre bármely intézet büszke lehetne. S ha valami felemelő és egyszersmind alázatosságra tanító is van az intézet életében, azok ama megszentelt emlékek, melyek ahhoz, mint a hit és szabadság otthonához vannak kötve, melyek jelentéktelenek bár a világ szemében, de nagyok a cél épségben tartására és a cél megszentelésének tisztaságára. Böles tanítóinak vezetése alatt, bárha ki volt is zárva az intézet a kereszténység nagyobb egyházainak látható aklából nem szorított szűk korlátok közzé, hanem láthatatlan közösségben élt minden korban annak nemeseivel, szentjeivel s minden partról gyűjtögette az igazság gyöngyszemeit és mindaddig, míg szilárdan ragaszkodik elvei épségéhez, s a testvériség terjesztéséért lealázó egységre nem lépik, élete nem egy felekezeti, hanem az Isten országáé, mely széles birodalmát kiterjeszti minden felekezetre és szellemének egységébe befogadja a részszerű igazságokat.

Ez intézetnek volt növendéke, később tanára és már tizenhat év óta igazgatója dr. Drummond Jakab. Születésére nem angol, hanem ír eredetű. Világos, önálló, tiszta gondolkozó fő, széles látkörrel, mélyreható belátással. Logikája szigorú, minden szavának megvan jelentősége. A miről ír vagy beszél, azt már minden oldalról feldolgozta érzelmi és értelmi világa. Nincs benne a legkisebb önhittség; a makaesség, az elfogultság távol állanak tőle. Mély kritikai belátással, kiváló bonczoló erővel szedi apró részletekre a bibliát és a pro és contra érvek meg-

hallgatása után alkotja meg, hogy mi *lehet* az igazság. Szándékosan írásmód *lehet*, mert boncsoló agya mélyebbre és mélyebbre akar hatni mindig az abszolút igazság felé s míg egyfelől megvan győződve, hogy a mit megállapított: az igazság, addig másfelől a bibliával szólva „mivel Isten az igazságokat kijelentette a csecsszopóknak“, mindig lesi: honnan és hol bukkan elő egy sugár, mely az igazságról még inkább és inkább meggyőzné, avagy, hogy bár egy lépéssel az abszolút igazsághoz közelebb vinné. Ezért nincs kérdés, nincs felszólalás, vagy egyes érvei ellen ellenvetés, melyet bármely tanítványától, vagy bárkitől jön is, számba ne venne, kellőképp ne mérlegelne. Különös kritikai tehetségével, mely egyik főjellemvonása, s melylyel már ifjú korában magára vonta a figyelmet, kihalássza a szentatyák és a jeles theologusok műveiből a legszebb gyöngyöket. Míg egyfelől semmivé teszi halom számra összeírt műveiket, addig mindenikben feltalálja a jót és hasznost. Az írók lelki állapotát is kikutatja, mikor bírálja. A bibliai könyvek kronológiáját biztos kézzel kezeli. De alig képzei az ember, hogy e mélyreható bíráló mily tiszta, önzetlen, felemelő szeretetet, erős hitet hord keblében. Neki Isten neve, valóban szent, előtte mély alázatossággal hajlik meg. Valahányszor Isten nevét ajkán kiejtő, mindannyiszor csaknem reszket s alázattal borúl le. Erős hite van a jónak és igaznak előbb-utóbbi győzelmében. Végtelen szerény s talán tulságig alázatos. Életét szüntelen munkában tölti, oly munkában, a mire Isten és emberek által elhivatott. Munkái, melyeket olvasni, tanulmányozni gyönyörűség, egymás után hagyják el a sajtót. Ma Angliának egyik nagy theologusa.

Az intézet százéves fennállása alkalmából tanítványaihoz intézett beszéd és tanulmány (Retrospect and Prospect) leginkább tájékoztat, részben magának az intézet munkájának befolyásáról és hatásáról, részben pedig dr. Drummond szabadelvű vallásos gondolkozásáról és theológiájáról.

Elődeiről így emlékezik meg. „Oly embereknek vagyunk szellemileg utódai, a kik tudták, hogyan kell szenvedni népszerűtlen meggyőződések megtartásáért, kiknek erős hitük volt, hogy az isteni igazság akkor fogja legbiztosabban megtenni útját, ha az önmaga saját isteni erejével az emberiség értelméhez és lelkiismeretéhez felebbez. Jól látták ők, hogy tanítványokat nem lehet ostorral kapni és a kereszténységben nem lehet senkit

hálóval és békóval megtartani. Alázatosságukban, melyet az Istennel való közösségükből nyertek, mélyen érezték, mennyire csalatkozhatik az emberi ítélet; ezért az elért eredményt nem állították fel abszolút igazság gyanánt, melyet mindenki elfogadni tartozik. Emlékszem, gyakran hallottam, mint ifjú, a buzdítást: felekezeti korlátot sohase állítsatok az Isten és lélek közé, hanem keressétek az igazságot félelemmel, tisztelettel és alázatossággal abban a reményben, hogy biztosan meg fogjátok találni. S a mint az idő telt, e nemes, bizalmat és reményt adó buzdítások előtt mindig meghajoltam, valahányszor az emberi élet sötétebb hátterét, a léleknek a bűnösségtől való félelmét, az Isten megtérítő erejének szükségét akartam megismerni. E szabadságban táplált jellemek rendszeresen az egyszerűségben, odaadásban, magas erkölcsi érzésben, emberi jogok méltánylásában és a türelmetlenség és elnyomás iránti ellenszenvben tüntek ki s meg van náluk amaz irányban való növekedés feltétele, hova az isteni szellem vezeti. A szabadságra való hivatás jel-szavát is elődeinktől örököltük, kik ádáz és nyomoruságos időkben oly szent jogokat szereztek meg számunkra, melyeknek életünkönél is becsesebbeknek kell lenniök. Ez elődök közül csak Priestleyt említem meg nyugodt, értelmes és tudományos kutatásaival és az amerikai Channinget, ki tisztán állította előnkbe, hogy az emberi léleknek elidegeníthetlen joga önmagára közlekedni az igazság szellemével s ki folyton magasabb és neme-sebb életre hivatott annál, mint a mely felekezeti korlátok közé szorítható. Ez emberek magasabb útát tártak fel előttünk, mint a felekezeti kereszténységé s megvalósították Pál apostol tanítását: „mindeneket megpróbáljatok és a mi jó, azt megtartsátok”; „legyen minden ember teljesen meggyőződve az ő elméjében;” nem a betű, hanem a szellem, nem a tudomány, hanem a szeretet, nem Pál, vagy Apollós, vagy Kefás, hanem a Jézus Krisztus“.

Kérdés most, hogy az említett elvekkel és szellemben létesített a már több, mint száz éven át működő intézet, illetve jelzett álláspontja minő *befolyással* volt a theologia tanítására és tanulására? E kérdésre dr. Drummond a következőkben adja meg a feleletet.

„Egyszerűen azzal, hogy a theologiai tudományokat ugyanarra az alapra helyezte, melyen az emberi tudomány más tárgyai állanak. A geologia tanára nincs arra kötelezve, hogy

valamely theoriát tanítványai lelkébe okvetlen bevessen; de igenis köteles részletesen előadni azokat a tényeket, melyeken tudománya alapszik és a vezérelméleteket, melyek ama tényeken alapulnak és ezekből összevonván az eredményt, köteles kimutatni az okokat, melyek azt igazolni látszanak és az ellenvetéseket, melyekkel azt támadják. E módszer biztosítja őt, hogy részleteiben és általánosságában ura legyen tárgyának, hogy állításai határozottak és tiszták legyenek és a bizonyítékok mérlegelésénél, pontosságot, óvatosságot és őszinteséget kövessen. Hasonlóképpen a theologia tanára is nem arra való, hogy bizonyos kiváltságolt iskola érdekeit mozdítsa elő, hanem, hogy a mennyire csak teheti, történelmi és lélektani szilárd alapra helyezze azt a tudományt, melyen a theologia igazságai nyugosznak és részrehajlatlan belátással írja le ama nagy gondolatokat, melyek által a vallásos tények általánossá lettek és theologiai rendszerbe szedettek. Ezek után pedig saját nézetét oly világosan kell meghatározni és őszinte érvekkel támogatni, hogy ha bárki is elfogadja nézetét, legyen az az értelem tiszta meggyőződésének eredménye; ha pedig visszautasítja, ne vádolhassa azzal, hogy a bizonyítékok döntő részét elhallgatta, eltitkolta, vagy félremagyarázta.

Világos ezekből, hogy helyzetünkben nem szabad bizonytalan és laza gondolatokkal állani elő, vagy a theologiai tanok iránt közönyösséggel viseltetni. Módszerünknek ezért oda kell irányulni, hogy a tények megvizsgálásánál a legnagyobb pontosságra és teljességre törekedjünk, gondolataink szabatosak, állításaink határozottak legyenek. A szabtság elvét fenn kell tartanunk, mert csak a szabadságban fejtheti ki az ész teljes erejét, s ott menekül meg a bizonytalanságtól, alkudozástól és ama ködös légtől, melybe a féltékenység a támadások elől vonulni szokott.

E módszer semmi viszonyban sem áll a *tagadással*, vagy a mint *tévesen* nevezik, az *előhaladott* eszméssel. Sőt ellenkezőleg, ez nyújtja a legnagyobb biztonságot a reactio irányu tagadás ellen s nyitja meg az utat a rendes előhaladásra a magasabb és gazdagabb igazságok felé. Nagy tévedés összezavarni a szabadságot azzal a lenézéssel, mely a hit uralkodó formái ellen nyilvánul, vagy rémülettel azt kiáltani: ha megengedjük az embereknek, hogy dogmai megszorítás nélkül vizsgálják a kereszténységet, akkor azt bizonyosan visszautasítják. A kik

e vádat emelik, bárha maguk nem is tudnak róla, elveszítették a kereszténységben való hitüket s nagyon gyenge fogalmuk van Krisztus kikutathatatlan gazdagságai felől. Mi nyíltan hiszszük és hirdetjük, hogy az igazság kibírja szemünk merev nézését, s minél komolyabban, minél részrehajlatlanabban tanulmányozzák az emberek a kereszténységet, annál inkább fogják, mint saját magukban levő szabadító erőt, azt megvalósítani, s annál inkább jönnek rá arra, hogy az új testamentum nemcsak megédesíti szívök érzelmeit, irányítja életüket, hanem egyszersmind megszenteli gondolataikat és szélesíti eszméik működésének is látkörét. Mi becsüljük szabadságunkat; de nem azért, hogy a saját magunkat rászedő előítéletek szűk ösvényén szabadon mozoghassunk, elzárván az utat magunk után; nem azért, hogy egy nagy és tiszteletreméltó egyháznak a szentség jellegével követelt csalhatatlansága helyébe a tudatlan önhittséget, vagy a makaes elbizakodottságot állítsuk; nem azért, hogy tiszteletlenséggel, sértő, selejtes kritikával illessük ama hitformákat, melyeket el nem fogadhatunk; nem, nem ezekért becsüljük mi saját szabadságunkat, hanem azért, hogy mélyebben pillant-hassunk be az Istenség életébe; láthassuk kutató szemünkkel az ő szellemének az emberi történetben való megnyilatkozását, s nyerhessünk kijelentett világosságáról mélyebb magyarázatot; becsüljük azért, hogy juthassunk közelebb az igazság központi egységéhez, javígtassuk ítéleteinket, szabaduljunk meg régi hibáinktól s tartsuk füleinket mindig nyitva a magasabb hangok, a magaszosabb hármónia befogadására, míg saját egyéni és korlátolt lényünknek tökéletlen és külön hangjai elvegyülnek az Isten gyermekeinek egységes karénekebe. Nem az a mi hivatásunk, hogy orthodoxyát, vagy heterodoxyát tanítsunk, vagy hogy a küzködő, kifáradt világba újabb harezi jelszót vigyünk, hanem, hogy legyünk szolgálai az igazságnak, követei a békeségnek és szóljunk így testvéreinkhez: szüntessétek meg a hiába való vitát, a kölcsönös vádaskodást és lépjetek tiszta, gyermeki szívvel abba az életbe, mely az embernek világossága. Ez a mi eszményünk! De ezt még nem értük el“.

Most ama kérdés áll előttünk, hogy *e szabadság mily befolyással volt a theologiai álláspontra?* E kérdésre részletes feleletet adni igen terjedelmes volna, azért meg kell elégednünk azzal, hogy csupán egyes oly általánosabb és főbb eredményekre

mutassunk rá, melyeket annak befolyása alatt a vallásos gondolkozás elért. Dr. Drummond ezekről így szól.

„Először is meg kell jegyeznünk, hogy míg nem zárta ki egyfelől a komoly vitatkozást és a vélemények ellentétét, melyek különböző időkben a régi és újabb nézetek között felmerültek, addig másfelől biztosított az egyéni irányzatok önkényes és jogtalan elnyomása ellen is és nyitott utat hagyott az előhaladásra. Ezért bárminek tekintik is mozgalmunkat, azt soha se vezette erőszakos reakció, sem pedig ellenszenvre okot nem adott. Annak indító oka egyszerűen az igazság szeretete volt s ezélja pedig nem az, hogy a tévedést romboló buzgósággal támadja, hanem, hogy vezessen mindnyájunkat magasabb igazságra, érthetőbb és egységesebb elvekre, továbbá, hogy a hol tévedést fedezünk fel, ott ne elégedjünk meg a csupa tagadással, hanem reconstruáljuk a gondolat régi formáit úgy, hogy midőn az tetszetősebbé lesz az újabb tudomány előtt, egyszersmind nyerje vissza régi szellemi szépségét és kifejezés teljességét. Ennek az lett az eredménye, hogy míg teljes megfontolással nyitva tartottuk ajtónkat a modern cultura összes befolyása előtt, addig a kereszténység határain mindig belől maradtunk és pedig nem a külső kötelezettség kényszere miatt, hanem egyszerűen azért, mert a kereszténységnek saját önmagában rejlő ereje és igazsága tiszteletet és hódolatot parancsolt. Szükségtelen talán megjegyezni, hogy kereszténység alatt nem értek én egyetlen oly dogmatikai formát sem, melylyel azt kifejezik. Az egyházak kebelében és azonkívül, sokan azt tartják, hogy nevetséges valakinek magát kereszténynek nevezni, ha nem fogad el bár csak egyet is az ugynevezett orthodox dogmák közül. De ha megengedjük ez érvet, akkor azt is meg kell határoznunk, hogy a nagy dogmai rendszerek közül melyik a keresztény, s meg kell egyszersmind tagadnunk a katolikus és protestáns nevet. Azonban, ha a *keresztény* közös nevet nem szabad egymással ily ellentétben álló rendszerekre alkalmaznunk és használnunk: akkor tovább kell mennünk s meg kell engednünk, hogy e nevet mindazok használhassák, kik magukat ama szellemi mozgalom körébe tartozóknak tekintik, melynek eredete és neve Jézus Krisztustól van. Megengedem, hogy elméleteink nagyon tökéletlenek s lehet, hogy a keresztény szellem még sok oly igazságot foglal magában, melyet mi még nem veszünk észre; s én

a magam részéről hiszem is, hogy theoriáink tökéletlenek s Krisztusnak ama szelleme, melyet az imádkozó tanítványok csak homályosan értettek, folyton bontakozik ki, míg eléri az igazságnak és szépségnek egyedül álló teljességét. De megengedve, hogy tökéletlenek vagyunk és homályosan látunk, még ha szívünket az az élet hevíti is, melyet Krisztus nevével azonosítunk, s még ha e világot illetőleg nem is az a mi reményünk, hogy a kereszténység összeomlik, hanem az, hogy a kereszténység megtisztítja e világot és teljesebb győzelemre viszi azokat az elveket, melyeket mi alapelveknek tartunk: minő más osztályba lehetne minket sorozni, mint a keresztények osztályába? Nem azért vetem ezt fel, hogy csak egy szóval is erről vitatkozzunk, mivel ennek igazságát tőlünk senki el nem veheti, hanem csakis arra kívántam rámutatni, hogy az osztó vonalnak mely oldalán állunk.

Azonban, míg a kereszténységhez való ragaszkodásunk nem csökkent, addig nem tagadhatjuk meg, hogy theologiai fogalmunk a kereszténységet illetőleg, nagy módosulást szenvedett. A mit e tárgyról mondok, azt, mint saját nézetemet adom elő, mert jól tudom, nem mindenki használná az én kifejezéseimet.

Különös és megfejthetetlen stagnatióra mutatna, ha mi most is csak azon az alapon állanánk, melyen álltak elődeink ezelőtt száz évvel. A gondolat világában ritkán volt aránylag rövid idő alatt oly jelentékeny változás tapasztalható, mint az elmúlt száz év alatt. Még a katolikus egyház is, mely változhatatlansággal dicsekszik, új dogmákat alapított és hirdetett ki. A tudomány nemcsak összegyűjtötte a részletes tényeket, s kiterjesztette az ismeret határait, hanem a bizonyossá vált tényeket meg is magyarázta; még pedig úgy, hogy planetánk történetét illető fogalmunkban teljes forradalmat okozott, s a tudománynak csaknem minden ágát befolyásolta. De a történelem és bölcsészet se maradt tétlen. Ezek új működési tért nyitottak a gondolat előtt, új alapelveket teremtettek a mult megítélésére és állandó törvények összekötő kapcsaival vették körül az emberiség fejlődési körét. A világegyetemet nem tekintjük ma mechanismusnak, melyet egy külső erő megteremtett s aztán magára hagyott, csupán alkalmoszerűleg avatkozván bele működésébe, az emberi nem magasabb érdekei előmozdi-

tásáért, hanem tekintjük azt egy isteni erő által áthatott oly organismusnak, mely állandó módszerek szerint működik s idő-és helyenként feltárja csendesén az örökké való gondolat tartalmát. A judaismusnak és kereszténységnek e tekintetben nyilvánult ama régi felfogása, mely szerint bizonyos különös isteni közbelépés megszakítja az előhaladás folytonosságát s megzavarja a megállapított törvények működését, nem könnyen illeszkeszhetik be ma e nézet keretébe; sőt a szentírás esalhatatlanságában való hit is, mely a régi felfogáson alapult, ama vizsgálódás hatása alatt, melyet új módszerek vezettek és az új ismeretek világítottak meg, lassanként összeomlott.

Nagyon természetes, e hit elvesztése arra vezetett sokakat, hogy a kereszténységet elhagyják, mert őket arra tanították volt, hogy az egész kereszténység rendszerének szögletköve a biblia esalhatatlansága. Közöttünk bizonyos ideig az az álláspont volt uralkodó, hogy őrizzük meg egyfelől a szentiratok tekintélyét, másfelől pedig hagyjunk fel az azok esalhatatlanságában való hittel. A teljes változás csak lassanként valósult meg. „A biblia — így szóltak — nem az Isten szava, hanem csak Isten szavát tartalmazza“. De annak a tekintélynek, melyet e kifejezés magában rejt, s mely felül áll az egyéni ítéleten, és magának az Istennek szavával beszél hozzánk, esalhatatlannak kell lennie. Mert, ha egyes részeket kiválogatunk és így szólunk: „ez Istennek igazsága, az meg emberi tévedés“, akkor valami olyan ismertetőjelenek is kell lennie, mely nagyobb, mint az a tekintély, melyre hivatkozunk és többé egyetlen állítást se fogadhatunk el belső valószínűségének megvizsgálása nélkül, egyszerűen amaz alapon, hogy arról minket a szentírás biztosít. Ezért a bibliára vonatkozó változott nézetünk a theologia alapjának is megváltoztatását kellett hogy maga után vonja. S hogy ez nem vezetett egyszerűen a kereszténység elhagyására, az valószínűleg annak tulajdonítható egyfelől, hogy a változás lassan történt, másfelől pedig, hogy inkább és inkább növekedett az az irány, még mielőtt a változás nagyságáról még csak fogalmuk is lett volna, hogy nem annyira kell azzal foglalkoznunk: minő bizonyítékokat nyújtanak az evangéliumok a dogmai igazságokra, mint inkább azoknak belső erejével és szellemi szépségével.

De lássuk világosabban ama nézeteket, melyeket eképpen

nyertünk. A kereszténység nem lett külsőség többé, hanem elfoglalta szellemi életünk központját. Krisztus nem az az isteni küldött többé, ki tanubizonyoságképpen physikai csodákat mivel, melyekkel átadja nekünk az örömhírt, melyet ma az értelmi közlés rendes módszerével is teljesen átértünk; ő az inkább, a ki az emberiségért halandó testbe helyezte az isteni gondolatot s egy, a legmegindítóbb, legmeghatóbb kifejezésekkel telt összhangzó képhe gyűjtötte össze azokat a kijelentéseket, melyek azelőtt elszórtak, részszerűek és külsők valának. Az ő izenete hozzánk nem a csupa szavakban és rendeletekben áll, hanem a szellemnek közlésében, melyet nem tanítás útján, hanem annak tudata által értünk meg, hogy benső, lelki életünk új elveket nyert. A kereszténység tehát, úgy tekintvén azt, mint magaviseletünkre kiható erőt, nem oly szabálya a szavaknak és példáknak, melyet észreveszünk a külsőről, s melynek önkénytelenül is engedelmeskedünk, hanem specialis alapja ama szellemi életnek, mely a lélek rejtekében van elzárva, honnan származnak azok a cselekedetek, melyek azt egész természetesen kifejezik. A mint egyik embert becsvágyónak, a másikat becsutellennek és a harmadikat lelkiismeretesnek tartjuk, s megtudjuk különböztetni a stoicismus és epicureismus szellemét, éppen úgy megkülönböztethetjük a jellemnek is azt az alakját, melyet tisztán kereszténynek tartunk, mert ennek belső ereje tisztán Krisztus nevével van összekötve s legtisztábban Krisztus szellemének nevezhetjük. E szellem tulságosan gazdag és oly sokat magában rejtő, hogy tulajdonságait rövid formulába összegeznünk nem lehet, de felismerhetjük főkép ama szent és odaadó szeretetről, mely Istentől származik és hozzá tér vissza, s mely forrása bennünk annak az isteni erőnek, mely megtisztít a halandó természet önzésétől s készít, hogy teljes egységbe léphessünk az Isten gyermekeivel. E szeretetből származnak a keresztény kötelességek; de nem az, hogy továbbra is hűséggel engedelmeskedjünk azon parancsoknak, melyek tekintélytől vannak; ebből származik örvendetes felelet az örök igazság utáni kérdéseinkre, melyek szívünkben rejlenek s előtte ismeretesek. E szeretet szellemében élnek az elrejtett igazságok, melyeket az értelemnek elő kell keresnie és az ismeret szervében feldolgoznia. E szeretet szellemében egy folyamat megy végbe, mely gyakran félrevezet, vagy hátrafelé irányuló lépésekre kényszerít, de azért abban

belső barátságban élünk az igazsággal, melynek alakjait mi még ki nem kutathatjuk és érezzük azt az életerőt, melyet oly sokan nem bírnak, kik „ament“ mondanak ama hitcikkelyekre, melyeknek soha semmi jelentőségük sincs a lélekben.

Mondhatják, hogy az ily nézet a kereszténységet nagyon alanyivá teszi, s az egyént fölötte ráutalja saját természetének korlátolt forrásaira. És nekem úgy tetszik némelykor, hogy ki is vagyunk téve annak a veszélynek, hogy e hibába essünk és nem különböztetjük meg kellőkép a tökéletlen értelmet és öntudatot, melylyel fel vagyunk ruházva, amaz eszménytől, vagy egyetemes értelemről és öntudattól, melyhez alkalmazkodni törekedünk. Az a nézet, melyet én megmagyarázni törekedtem, nem foglalja magában szükségképen ez egyoldalúságot, hanem míg visszautasítja egyfelől a külső és alaki csalhatatlanság régi jogát, addig másfelől megőrizi annak tárgyilagos becsét az egyházban és Krisztusban.

Az előhaladás egyik leghathatósabb eszköze, ha magunknál miveltebb lelkü és magasabb gondolatú emberekkel társalgunk; és ha az egyház összhangzásban akar lenni saját eszményével, akkor egyetemessége sokkal teljesebben kell, hogy kifejezze Krisztus szellemét annál, mint a mi látható, ha az embereket egyenként vesszük; s nekünk akkor az egyház egyetemessége felé kellene haladnunk és megtalálnunk abban állandóan kijelentő közegét amaz igazságoknak, melyeket eredeti, együttes egységükben nem vettünk észre, de a melyek a bonczolgatás és egyenkinti s ezért inkább szembetűnő megjelenésük által nyilvánvalókká lettek. Minden tévedései és bűnei mellett is, melyek rettenetesen megcsappantották befolyását, az egyháznak meg van még hivatása. Midőn a régi „vitatkozás“ helyébe, melynek az volt ezéja, hogy minél kérlelhetetlenebbül körül zárjon saját szűkkörű különlegességünkben, mi a keresztény gondolatok különböző alakjainak szerető és rokonszenvező tanulmányozását tesszük. És mikor mi arra törekszünk, hogy egy, a jelen százév öltözetétől teljesen különböző köntösben is felismerjük a prófétát, vagy a szentet: akkor az önefoglultság fátyolát félre kezdjük tenni és bepillantást akarunk nyerni az igazság ama sötét szentélyeibe, melyeknek még csak létezését is tagadtuk s remény támad bennünk, hogy széles körű és megtisztult látásunk előtt fel fog tárulni egy tágas templom, mely

az égi tervnek megfelelően dicsőséges arányosságot mutat minden részről, s melynek minden egyes elkülönített oltára az egységes hatás emelésére fog szolgálni, tornya pedig minden felül emelkedve az Isten végetlenségére fog mutatni.

De ha maga az egyház ki van téve a tévedésnek, akkor arról a szellemről, melyet az egyház kifejezni akar, csak is saját ismereteink által ítélhetünk. Az, a ki lelki és bira Krisztus lelkével, mindeneket megítél. Oda térünk ebben az új szövetséghez, mely legközelebb vezet a szellemhez és a mely a különböző elbeszélésekről szóló, s a nagy meghasonlásokat feltáró kritika után is végeredményében tiszta lelki benyomást hagy az alázatos tanítvány keblében és egy, az Istennel megvalósított életet hoz előnkbe, melyben megszenteltetik az emberi az isteniben és az isteni kijelentetik az emberiben s a kutató, a megmentő szeretet ereje megfejtve áll a sovárgó szív előtt. Ettől fogva ez eszmény, mely tulajdonképen több, mint eszmény, oly eszménynyé lesz, mely kijelenti magát az emberi életben, érvényesül a történelemben, bennünk lakik, mint része a tárgyilagosságnak, ismertető jele a lelki igazságnak, megmondván nekünk: miknek kell lennünk, a mik még nem vagyunk, mint Istennek gyermekei: törekvők a halhatatlan örökségre. Így lakozik Krisztus hit által a mi szívünkben; így lesz ő mintegy része a mi lényünknek és nem egy rajtuk kívül álló tanító, példánykép; így nem kutatunk többé hideg skepticizmussal tanubizonyosságok után, hanem esendes hálával nyugszunk ama szeretet árnyékában, mely minket megtalált.

Lássuk most már, hogy a fennebbieken röviden előadott nézet, melyről szeretem hinni, hogy a legmagasabb szellemi elemeket és a kereszténység szabadító erejét foglalja magában, minő viszonyban áll korunk szabadelvű gondolkozásával? Teljesen megegyezik az az előhaladás ama theoriájával, mely Lessing ideje óta a művelt theologusok előtt ismeretes. Nem kell többé azt hinni, hogy az *isteni* távol van ott, a hol jelen van tökéletlenségével és korlátoltságával az emberi és nem kell azt mondanunk többé, hogy *itt* természetes minden és Isten nélkül magától halad tovább, *ott* pedig minden *természetfölötti* s magán hordja a csalhatatlanság és tökéletesség bélyegét. Nekünk az isteni gondolat munkáját kell látnunk az emberiség összes vallásos történetében, a mint az a véges természet kor-

látolt feltételei között esendesen bontakozik ki, körülvéve ama sötét tudatlanság s még sötétebb bűnök által, melyek a világosságot be nem fogadhatják, de mégis, mintegy sejtve az isteni gondolat körülletét, ha lassan is ahoz közeledni törekednek. És észre kell vennünk, hogy az isteni gondolat külső jelenségeinek szépsége, vagy rémitése, a szív gyöngéd és áhitatos érzelmei, a lelkiismeret feddő szózata, a próféták szava és annak szelleme által a kibén, mint édes otthonában teljes mértékben lakozott, munkájában, az emberekre apellál. Ha így tekintünk az isteni gondolatra és munkájára, akkor hinni kezdjük már a kereszténység amaz egyszerű tunitását: ott van Isten felettünk, ott van ő mindenütt, mindenben; tőle, neki és általa vannak mindenek s ő még az emberek makaességát és hitetlenségét is lelki országa előhaladásának eszközévé teszi.

Nem részletezhetvén ennek a nagy gondolatnak hitünkre és annak gyakorlására vonatkozó befolyását, mutassunk rá csak két pontra.

Az ugynevezett *pogány vallásokról* alkotott nézetünk elvesztette borzalmasságát, mely eddig is csak képzeletünk fogyatékoságának volt tulajdonítható. Az a tudat, hogy Isten teljesen elhagyta a kereszténységen kívül álló világot s hogy kijelentései az emberiségnek csak kis töredékéhez szóltak, a gondolkozó lelket szomorú aggodalmakkal töltötte el. S még ha nem lett volna is az összekötte az örök pokol tanával, akkor is kétséget támasztott volna Isten jóságában. De ha elhiszszük, hogy az isteni gondolat nélkül semmi se teremtetett, hogy van egy világosság, mely megvilágosít minden e világra született embert s hogy minden nemzet sokkal többet látott abból a világosságból, mint a mennyit követett: akkor azonnal belátjuk, hogy a pogány vallások az emberiség nevelésének lépcsői valának, s bárha nem tudták is, mindig ott volt az isteni szeretet az emberek mellett és az isteni kegyelem munkált sziveikben. Az előhaladás lassu volt; egyfelől, mert ez az isteni gondviselés akarata, másfelől, mert az embernek meg kell találnia, magára kell vállálnia saját felelősségét; már pedig minden nemzet, sőt nem kis mértékben a keresztények között is, a sokaság hitetlen, hiszen az emberiség csakis azoknak, kik szeretik a világosságot, könyei, fáradsága és önfeláldozása által emelkedik ki lassanként a vad természetből és öltözködik át az Isten gyermekének

lelki szépségébe. A kereszténység tehát nem az a világosság, mely az egész világot reménytelen sötétnek mutatja, hanem az, mely tisztító sugárt lövel az emberiség legsötétebb előítéletei és legszomorubb tévedései közé. S nekem részemről nagy megnyugvást adott az a tudat, hogy minden éghajlat embereihez, minden nyelven ugyanaz a szellem beszél, s e szellem hangjának legkülönbözőbb rendszerei és legvadabb félremagyarázásai alatt is a vágyódásnak és a bizalomnak bámulatos hasonlóságát lehet felfedezni. De sajnos! a hasonlóság az ellenkező oldalon is áll. Mert minő előítéletek, babonák lehettek volna inkább sötétségbe kergetők, miféle barbárság és erkölestelenség undorítóbb, mint azok, melyek a kereszténység történelmének lapjait szennyezik. Mindezek mellett is azonban mi hisszük, hogy a világra pirkadoz már a fénylőbb nap; s kétségeink és tagadásunk által is, éppen mint hitünk és szeretetünk által, Isten közelebb vezet minket az ő országához és igazságához.

A bibliát illető nézetünk is megtisztult, s mi módon való használása teljesen megváltozott, mihelyt rájöttünk, hogy az ihletés még nem ad csalhatatlanságot s hogy az isteni gondviselés az emberiség fejlődésén lassu eszközök által dolgozik. Az isteni szózat hangjai, melyeket komolyabb lelkü emberek magukba fogadtak, azért, mert bizonyos korhoz köttettek, s bizonyos korban és országban nyertek kifejezést, semmit se veszítettek valóságukból. A létező legendák, az elátkozás kitörése, téves tudomány és az Istenről való korlátolt, tökéletlen nézetek nem zavarnak minket többé. Valóságos nyereségnek tartjuk, hogy a biblia nem csalhatatlan kis mondatok gyűjteménye, hanem vallásos irodalom, melyben a különböző elmék sokszínű megnyilatkozásában megjelenik *az isteni*, s melyben az emberi nemzetnek a Krisztus lelki monotheizmusa felé irányuló felelősségteljes küzdelme egy hosszúra nyúlt emberi tragédiának megindító jeleneteivel rajzoltatik. De nem kis mértékben befolyásol minket a próféta, vagy apostol szava is, midőn őket történetükhez való viszonyukban magyarázzuk, s midőn nagy és maradandó elveiket kiválogatni igyekezünk amaz időleges hozzátételekből, melyekre nekünk semmi szükségünk. Én részemről meg vagyok győződve, hogy a bibliát illető nézetünk megváltozása semmi befolyással sincs annak ama kiváltságolt helyzetére, melyet a keresztények előtt elfoglalnia kell. A biblia

nemcsak, hogy a legfőbb helyet foglalja el az irodalmakban, nem csak hogy rendkívüli mélységgel és ragaszkodással jegyzi fel az Istenről való fogalmakat, hanem előadja ama fejlődés folyamatát is, melyben mi magunk is benne vagyunk. Saját vallásos ismereteinknek is az az első forrása; legközelebb áll vallásos öntudatunkhoz s lelkünket annyira leköti, a mennyire más írók soha. Ezer meg ezer kedves emlékekkel szól hozzánk s míg olvassuk, úgy tetszik, mintha megszámlálhatatlan sokaság gyülekeznék körénk, mely sokaságból mindenki a biblia bölcseségének szavaiból merített életet és önfeláldozó szeretetéből erőt. Hogy a mai korban, a biblia vesztett vonzó erejéből, az nem valamely szellemi hanyatlásnak, hanem a tévtanok elleni reactionnak tulajdonítható. De eljő az idő, midőn minden nehézség nélkül áhitattal adjuk át magunkat a biblia legszentebb befolyásának, megtartván egyuttal bírálatunknak, ítéletünknek teljes férfias szabadságát és gyakorolván a felett a szellemi, a lelkieket illető kiválogatást, mely nélkül maga a biblia is csak halott teher a kebleken“.

CSIFÓ SALAMON.

Helyzetünk a mai felekezeti viszonyok között.

Miért nem valósul meg valahára az „egy akol és egy pásztor“ szó szerinti értelemben vett jóslata? Miért vannak még mindig egymással küzdő felek a kereszténység kebelében? Miért vannak felekezeti ellentétek? Vagy talán a kereszténységben nincsen meg az az erő, mely az emberiségnek egy nagy egységben való összefoglalására megkivántatnák? Hát nem sokkal nagyobb diesősége volna a kereszténységnek, ha a folytonos küzdelem helyett mind egy irányba terelné az embereket s a esalhatatlanul megjelölt úton kézen fogva vezetne mindeneket az üdvösség felé?

A jámbor lelkeknek ilyenyszerű kifakadásával ma is akárhányszor találkozhatunk. Sőt komolyan gondolkozók részéről is tapasztalhatunk ilyen irányu törekvéseket. Pedig mi ezt olyannak gondoljuk, mint ha valaki a rétet azért kárhozná, mert az nem terem mind egy színű, egy alakú és illatu virágokat; az ég ellen azért volna kifogása, mert ott különböző fényű és nagyságu csillagok látszanak; Isten ellen azért zugolódna, hogy miért nem teremtett mindenütt egyforma természetű, ugyanazon ábrázatu és gondolkozásu embereket. S ha valaki, valamely kifejezhetetlen bűverővel a rétet virágait, az ég csillagait s a földön lakó embereket egy színre, alakra és természetre varázsolhatná át, az elvenné a természet szépségét, az ég költészetét és haszontalanná tenné az emberiség életét. Jézusról és az ő kereszténységéről ilyen még föltemnünk sem szabad. Az igazi kereszténységnek nem lehet az a hivatása, hogy az emberekből kiölje az embert, hogy aztán az ilyen érzés és gondolat nélküli lényeket, mint megannyi eszközöket, kénye szerint állítsa céljai szolgálatába. Hogy a Jézus nem ilyen igényyel lépett föl és tanított, az világos egész tudományából, melyben szándékosan kerül a formulákat, melyek a lelket megköthetnék, ellenben olyan nagy súlyt fektet az egyéni érzületre és gondolkozásra. Vajjon az a